

Vägar till makt, prestige och evigt liv

Måstingarna i västra Östergötland under vikingatid och tidig medeltid

BUPPSATS I ARKEOLOGI
Lunds universitet
Vårterminen 1997
Av Göran Carlsson
Handledare: Mats Larsson

Innehållsförteckning

Inledning	1
Vikingatida skattfynd	2
Förkristna gravar	4
Stormän, kungamakt och kyrkan	6
Runstenar	10
Sammanfattning och slutsats	10
Referenser	12
Kartbilaga	14

Inledning

Tiden före och kring kristendomens genombrott i Sverige är en tid av stora samhällsförändringar som för alltid lämnat ett eko i historiens korridorer. Långväga handelsförbindelser, plundringsföretag och därav följaktligen utifrån komna influenser avspeglas i bl a skattfynd, gravgåvor, runstenar och i en ny samhällsorganisation.

Tre stora makter var dominerande i vikingarnas värld; frankerriket, bysantinska riket och arabväldet med dess kalifat. Genom förbindelser med dessa fick nya idéströmningar och värderingar en grogrund i Norden. Samhället kom att bli alltmer socialt stratifierat med en elit av stormän som knöt sin närbygd till sig när det gällde de religiösa, ekonomiska, rättsliga samt politiska aspekterna. Dessa stormannacentra visar sig genom fynd av föremål och fornlämningar av annan karaktär än det normala. Det kan t ex handla om sällsynta föremål av ädelmetall, importvaror, statusföremål och skattfynd. Signifikant för dessa miljöer är också de monumentala fornlämningar som är väl synliga i landskapet t ex runstenar och storhögar (Hyenstrand 1989:36; Lundqvist 1996:6). Ett par storhögar som troligtvis härrör från yngre järnålder är t ex Ledbergskulle, Ledberg sn, och Sätunahögen i Kaga socken (Larsson 1992:86f). Andra kriterier för centralplatser kan vara bl a eskiltunakistor, tidiga kyrkor och ortnamn, som kan kopplas till en religiös eller administrativ verksamhet (Lindeblad & Nielsen, manus).

Man har på goda grunder tolkat det som att kristendomen först antogs av personer med maktanspråk "... för att sedan spridas till de bredare folklagren" (Kennerstedt 1990:111). När den kristna missionen gjorde sitt intåg i landet gick den kyrkliga sfärens organisation hand i hand med stormännens och kungamaktens intressen, nästan som i ett symbiosliknande förhållande. Kyrkan behövde en centraliserad samhällsorganisation som brofäste för en etablering och stormannaätterna i sin tur såg i kyrkan en potential till ekonomiska och politiska fördelar.

Allteftersom växte det fram en centraliserad feodalliknande statsorganisation med kungamakt, adelskap och kyrka som jordägande grupper.

Syfte och metod - Att om möjligt undersöka hur maktstruktur och de elitära miljöerna tog sig uttryck i västra Östergötland under vikingatid och tidig medeltid. Samt att försöka se vilka bakomliggande faktorer och samband som låg till grund för religionsskiftet och de sociala förändringar som kom i dess kölvatten, så att säga "orsak och verkan". Förändringar som speglas i en social skiktning i samhället med stormannaätter som dominerar och som påtagligt visar sig genom maktrivalitet, övergång till kungamakt och ett tidigfeodalt samhälle.

Undersökning av ämnet har skett genom litteraturstudier i ett försök att se maktens uttrycksformer, mål och medel. Utgångspunkten i uppsatsen kommer att vara de rika ädelmetallskatter och gravar som framkommit i området, vilka i sig visar på en elitär närvaro.

Avgränsning - Området i västra Östergötland under vikingatid och tidig medeltid. Den geografiska avgränsningen är alltså; Vättern i väst, skogsbygden i söder, vattensystemet med Motala ström i norr och med området kring Linköping i öst.

Frågeställningar - Vilka var de bakomliggande faktorerna till den "nya ordningen" i samhället? Hur såg maktstrukturen ut och hur kan man spåra den i det arkeologiska materialet? Hade möjligen det först kristna riket i Norden, den danska kungamakten, något inflytande i området?

Forskningshistorik - När det gäller skatter, gravfynd, och bebyggelse hänvisar jag till allmänna översiktsarbeten med där anvisad litteratur. Översiktsarbeten såsom:

"Arkeologi i Sverige", 1991, av Göran Burenhult; "Det forntida Sverige", 1971, av Märten Stenberger och "Grunddragen i Nordens förhistoria", 1993, av Birgitta Hårdh.

Ett allmänt översiktsarbete när det gäller runstenar för landskapet är: "Östergötlands runinskrifter", 1911-18, av Erik Brate. Arbetet är visserligen gammalt och det saknas följaktligen uppgifter om nyfunna runstenar men översikten som sådan är bra. En lättillgänglig bok skriven av Sven B.F. Jansson, med en god översikt över ämnet är "Runinskrifter i Sverige", 1984 (3:e uppl).

Klavs Randsborg för i sin bok "The Viking Age in Denmark", 1980, bl a en intressant diskussion om särskilda runstenar som han menar omnämner olika persontitlar. Han nämner att titlar som "dreng" och "thegn" hör samman med kungamakten och att dessa individer tilldelats förläningar, där de skulle bevaka de kungliga intressena.

I en artikel i Tor, 1995, argumenterar Wladyslaw Duczko för en hypotes angående det danska inflytandet i Götalandskapen, både vad det gäller samhällsorganisation och i ett arkeologiskt källmaterial. Han för bl a hypotesen att Östergötland skulle ha varit "språngbrädan" för en dansk influens i Mälardalen.

I ett arbete av Thomas Lindkvist, 1988, framhåller han Götalandskapen som kärnområden då det gäller den tidiga kungamakten vilken också var starkt integrerad med den kyrkliga organisationen. Ekonomin baserades till en början på *plundring* för att sedan, efter att makten blivit centralt organiserad, baseras på *skatter*, menar Lindkvist.

I en ansats till att förklara riket Sveriges uppkomst för Åke Hyenstrand olika hypoteser om riksbildningen i boken "Lejonet, draken och korset", 1996. Han använder sig av både ett arkeologiskt som ett historiskt material för att förklara riksbildningen i ett både kort och långt perspektiv.

Charlotte Fabech visar med ett arbete, 1991, att religionsskiftet var egentligen en process som pågick under flera hundra år. Religionsutövningen ändrades från att ha varit offentlig handling vid mossar och sjöar till en kult som var knuten till stormannagårdar.

På sista sida finns en kartbilaga över området med en sockenindelning som den såg ut i början av 1900-talet (efter Malmer & Wiséhn 1982).

Med Ög menas Östergötlands runinskrifter.

Vikingatida skattfynd

Nordens silverålder är en benämning på vikingatiden som ibland används eftersom silvrets betydelse och användning var så påtaglig då. Detta kommer till uttryck, dels i form av smycken och även som värdemätare, i de många skatter som påträffats (Stenberger 1971:716). I vissa fall återfinns även guld i skattfyndens kombinationer som i storlek och sammansättning kan skilja sig oerhört. Under den första delen av vikingatiden var arabiska mynt dominerande i det svenska fyndmaterialet men efter 965-970 förekommer dessa inte längre i skattfynden (se t ex Hårdh 1993:145; Sawyer 1985:157) och för Östergötlands del är de arabiska mynten präglade mellan åren 893-961 (Forsberg 1968:18), därefter dominerar de västerländska mynten. Många mynt, som på olika vägar kom hit, blev sannolikt nedsmälta och omgjorda till smycken (Stenberger 1971:736).

Om resor i både väster- och österled vittnar många runstenar om i västra Östergötland (se nedan).

Forsberg redogör för att de nedgrävda skatterna anses vara tecken på orostider och att skatternas ägare ville gömma dem för en annalkande fara (Forsberg 1968:16). Även Stenberger

anser att det bör vara den främsta orsaken men han tar upp även andra aspekter såsom t ex offer för att blidka gudarna. Han nämner också Snorres Ynglingasaga där det bl a står att Oden förordade att de döda skulle brännas på bål tillsammans med sina tillhörigheter. Den rikedom skulle man sedan få med sig till Valhall men man skulle också få med sig det som man grävt ned i jorden (Stenberger 1971:738). Birgitta Hårdh beskriver att nedgrävningen ska ses som gömda förmögenheter, som av skilda skäl inte åter tagits upp (Hårdh 1993:145). Numera ser man, enligt Maja Hagerman, på skattnedläggelsen som tecken på en typ av social rikedom där ära och framgång står i främsta rummet. De ädla metallerna skulle ha haft en närmast magisk utstrålning och så länge de förblev undangömda borgade detta för fortsatt välgång för sin ägare. Inte helt sällan påträffas skatter i direkt anslutning till den vikingatida gården och ibland även under husen för att den där ska "stråla ut sin kraft över husfolket" (Hagerman 1996:39f). Jämför med de guldgubbar som bl a är funna i hallbyggnader (se t ex Fabech 1991; Lundqvist 1996).

Östergötland är den guldrikaste regionen på fastlandet under vikingatid om man ser till skatterna och i landskapet har 20 föremål hittats. Gotland har dock ca 6 gånger mer guldföremål än Östergötland från samma tid (Forsberg 1968:22). När det gäller fyndbeskrivningen nedan refereras till Forsberg 1968 och till Malmer & Wiséhn 1982 om inte annat anges.

Ett av vårt lands guldrikaste vikingatida skattfynd och som skvallrar om långväga kontakter, med kalifatet och även med Hedeby, påträffades i omgångar år 1875 vid Erikstorp, Ödeshög sn. Skatten är funnen på två mycket nära platser, en tvillingskatt, men den räknas dock som ett fynd (Hagberg & Lundborg 1962:152; Forsberg 1968:17). Erikstorpsfyndet och en skatt funnen vid Södergården, Väderstad sn, (se nedan) är för övrigt också de enda i landskapet som innehåller både guld och silver. Guldinnehållet i Erikstorpskatten har en vikt av 785 g och består av åtta föremål varav sju är armringer samt ett runt, filigranornerat guldsmycke vars tillverkningsort kan vara Hedeby, där en patris som troligtvis använts vid tillverkningen har hittats (Duczko 1995:656; Forsberg 1967:12). Resten av fyndet består av silver med en vikt av ca 1 ¼ kg. Mynten är 330 till antalet och är uteslutande arabiska med en präglingsperiod mellan 895-957. Det övriga i fyndet består av två rektangulära spännen, en torshammare, båda med filigranornamentik, troligen danska arbeten (Duczko 1995:654ff), två ringar samt bitar av kedjor, vissa försedda med holkar.

På Valby Södergård, Väderstad sn, har påträffats 28, därav 15 hela, arabiska mynt präglade mellan 893-951/952. I fyndet fanns också en gulden. Resten av skatten består av silver; en halsring och resten bitsilver. Vikten på silvret uppgår till nära 2 kg.

En ren gulds katt med en vikt av nära 260g har hittats vid Stens rusthåll, V Stenby sn, fyndet består av fyra vikingatida armringer. Dessutom återfanns inte långt därifrån, på Stens prästgård, en silverskatt bestående av två (Malmer & Wiséhn) eller tre (Forsberg) bitar av arabiska mynt, samt fyra tyska mynt, det sista präglat 991, 15 arm- band/ringar, två torshammare, fem ringar samt diverse fragment av smycken och bitsilver till en vikt av knappt 1,5 kg.

I Mjölby socken vid Bockarp anträffades 74 hela samt några bitar av västerländska silvermynt, dessa är till huvuddelen tyska men även elva engelska och ett danskt mynt ingår. Slutmyntet är präglat 1039-1042, dessutom ingår två silverringar i skatten som har en vikt av ca 110 g.

Drygt ett kilo väger en silverskatt som är funnen i Maspelösa, Flistad sn. Enligt Malmer och Wiséhn består den av ca 550 mynt medan Forsberg får antalet till 432 stycken. Det är en brokig samling mynt av olika ursprung, med en mycket stor majoritet av tyska. Resten består av engelska, danska, två ungerska och ett bulgariskt mynt. Slutmyntet är engelskt och är präglat någon gång mellan åren 1066-1068 (Malmer & Wiséhn). Återstoden av skatten utgörs av tre halsringar, bitsilver samt fragment av ett runt spänne.

Intill en sten på en åker som tillhör Bobergs skattegård, Fornåsa sn, upptäcktes 125 västerländska mynt till en vikt av 135 g, även denna skatt har en majoritet av tyska mynt. Resten av fyndet har engelsk och dansk härkomst. Det sist präglade myntet i skatten är slaget mellan åren 1029-1047. Tillsammans med mynten hittades även några små bitar av glas.

En numera försvunnen silverskatt påträffades i Börringe, Älvestad sn, år 1725. Den skall ursprungligen ha haft en vikt av 25 lod, vilket motsvarar ca 329 g eller ca 300 engelska mynt, och bestått av engelska och danska mynt med möjligen Knut den store? som slutmynt (Malmer & Wiséhn). Det ska även ha hittats en silverring gemensamt med mynten.

Ytterligare några enstaka smycke- och myntfynd har gjorts bl a kan nämnas ett arabiskt guldmynt som är funnet någonstans runt Vadstena. Endast sex sådana är funna i Sverige (Forsberg 1968:18). Enligt Malmer & Wiséhn är det präglat någon gång mellan 750-833 medan Forsberg nämner åren 942/943.

Förkristna gravar

Den vanligaste formen för vikingatidens förkristna gravskick i Östergötland är brandgravar, vilka sedan täckts med en något välvd stensättning, jordhög eller ett jordblandat röse. Gravarna är ofta samlade till gårds- eller bygdegravfält (Sellinge 1987:255; Stenberger 1971:696). Det förekommer även sk treuddar, skeppsättningar och domarringar. De senare tycks dock svåra att datera tidsmässigt (Sellinge 1987:255). En stor och praktfull skeppsättning finns i närheten av Nässja kyrka, Nässja sn, vilken består av 24 stora stenblock (Stenberger 1971:698). Fundamenten efter Östergötlands största skeppsättning upptäcktes 1990 i Linköping, vid Gumpekulla, i samband med en arkeologisk undersökning. Den är nära 50 meter lång med datering till 800-talet och är troligen ett gravmonument (Borna Ahlkvist & Tollin 1994:53).

Några rika vendeltida gravar kan vara väl värda att nämnas i detta sammanhang, för att påvisa fornlämningsmiljön och den elitära kontinuiteten. Arbman menar att de besuttna vendeltida östgötska storböndernas gravgåvor påminner om de uppländska, när det gäller utformning och prakt. Skillnaden består i, menar han, att upplänningarna begravde sina döda okremerade i båtar tillsammans med gravgåvor medan östgötarna bevarat seden med att låta kremera de avlidna och med dem även gravgåvor och båt. Föremålen är därför, enligt Arbman, endast fragmentariska och sönderbrända jämfört med de uppländska fynden (Arbman 1941:58f).

1936 undersöktes åtta gravar på ett gravfält vid Vetavallen, Veta sn. En av gravarna innehöll resterna av en kvinnas, som Arbman menar, brända båtgrav. En rik uppsättning smycken bl a rikt ornerade ryggnappsspännen, armband och hängsmycke i brons. Därtill ett praktfullt pärlhalsband med bl a tre stora unika bronspärlor, troligen av engelskt ursprung. Graven kan möjligen dateras till 700-talets senare del (a a:63ff).

Ett gravfält som också uppvisar en elitär miljö finns vid Östervarv, Varv sn. Här undersökte Hjalmar Stolpe år 1890 ett par gravar bl a en ovanligt rik vapengrav från yngre romersk järnålder som t ex innehöll en importerad glasbägare, format som ett dryckeshorn, smyckad med tunna glastrådar i s k reticellateknik (Stenberger 1971:391f; Arbman 1941:59). Stolpe undersökte ytterligare några gravar där han fann vendeltida bronsbeslag och bronsföremål med fin ornamentik. Även i en av de vendeltida gravarna fanns en importerad glasbägare, denna var dock mycket fragmentarisk. Spelbrickor och glasflusspärlor är ytterligare några fynd (Arbman 1941:59ff). I dessa gravar fanns emellertid inga båtnitar (a a:70).

En vendeltida gravhög som ligger drygt en mil öster om Linköping är intressant och bör omnämnas. Den ligger vid Solberga, Askeby sn, och var starkt skadad vid undersökningstillfället. I brandlagret fanns resterna efter en man som begravts med sina gravgåvor, därav en hjälm som är av stort intresse. Denna var dock starkt förbränd av eld, men den tycks ha varit av samma typ som några av hjälmarna i Vendel och Valsgärde. Bland det övriga gravinnehållet märks bl a mynningsbeslag till ett dryckeshorn, flera rikt ornerade rembeslag, två glasbägare och dessutom grova nitar som, enligt Arbman, tillhört en båt. Graven kan dateras till tiden kring år 700 med en tämligen vid marginal (a a:67ff).

”En särställning bland svenska vikingatida brandgravar, i prakt och innehållsrikedom jämförbar med Birkas stormansgravar, är en grav från *Aska* i Hagebyhöga sn, Östergötland” (Stenberger 1971:709). Så här uttrycker sig Stenberger när han vill påtala betydelsen av den kvinnograv som upptäcktes 1920 i samband med borttagningen av ett stenröse på en åker. Under röset, som var 6 m i diameter och ½ m högt, fanns ett brandlager med de brända benresterna efter en kvinna och fyra fullt påselade hästar. Till dessa hör fyra, i borrestil, ornerade selbågsbeslag. De rika gravgåvorna består bl a av tio silverföremål, varav endast ett treflikigt spänne är eldpåverkat, och där fem förgyllda berlocker i filigranteknik tilldrar sig stor uppmärksamhet. Stenberger menar att dessa närmast kan liknas vid berlocker från äldre romersk järnålder. Deras ursprung står närmast att finna i trakterna kring Svarta havet och att de där under tidens gång behållit sitt formspråk (a a:710). Övriga silverföremål utgörs av ett beslag och tre hängsmycken; ett runt filigranornerat, ett genombrutet fyrkantigt och ett som föreställer en kvinna i högtidsdräkt. Beslaget, som enligt Stenberger möjligen utgjort ändbeslag på ett knivskaft för att sedan användas som hänge, är utformat som ett manshuvud med hjälm. Samma beslag tolkar Arbman som ett ursprungligt menat hänge. Han beskriver det skämtsamt som en vikingas ansikte med: ”Stora, litet dumma ögon, pussiga kinder, en väldig mustasch över en vällustig mun, som formats som en Södertäljekringla” (Arbman 1957:38, se framsida). Tre ovala dubbelskaliga spännbucklor av brons, varav en är fragmentarisk, utgör återstoden av smyckeuppsättningen. Till graven hör också ett märkligt annat fyndföremål; ett cylinderformat, bronskärl med en smal hals. Föremålet bär också på en slarvigt gjord arabisk inskrift. Kärltypen som sådan har även hittats på ytterligare några platser i Sverige. Askafyndet är troligen från Västturkestan och då sannolikt från Samarkand eller Buchara. Många föremål tyder på ett östligt ursprung men en bronsskål är förmodligen av anglosaxisk härkomst. Kvinnan hade även fått med sig en mängd köksutensilier i graven, som dateras till 900-talets senare del (Arne 1932; Stenberger 1971:709ff).

I Aska hade även några gravar undersökts tidigare. Bl a en brandgrav efter en man som begravts tillsammans med sina vapen, vilka består av två svärd, en yxa, ett spjut, en hammare och en kniv. Denne man hade också gravlagts med hästar som varit påselade, utöver detta påträffades en ringfibula av brons och diverse köksredskap. Fyndmaterialet visar en datering som är tidigare än den ovan beskrivna graven (Arne 1932). I en tidningsartikel gör Arthur

Nordén bedömningen att gravfynden tyder på en datering kring 875. Nordén skriver också med tanke på de fynd som gjorts vid Aska, vilka utgör "... ett märkligt vittnesbörd om rikedom i vår provins under den stormiga tid för något årtusende sedan, då landskapets söner djärvt grepo in i sin samtids historia såväl med fredlig bragd som med krigsföretag. En tid vars saga runstenarna vid våra vägar och kyrkor ha så mycket att förtälja om" (Nordén, NT 3/9 1932).

På ett gravfält vid Norrö, Heda sn, påträffades en vikingatida skelettgrav i samband med en militärovnig. En kvinna hade här begravts under en låg stensättning, liggande på sidan med uppdragna knän och med huvudet mot öster. Bland gravgåvorna urskiljer sig en uppsättning om sju bronshängen med silverbeläggning som något utöver det vanliga. De är fragmentariska och endast två har kvar den tunna dekorerade silverfolien. Man har genom att pressa den tunna folien över mynt erhållit en dekor, folien har sedan anbringats på hängena av brons. Mynten som har använts som mall är arabiska dirheme och är präglade 729/730 respektive 738/739 samt är troligen slagna i staden Wasit, Irak. Bland det övriga gravmaterialet kan nämnas en armbygel av brons, två ovala enskaliga spännbucklor med spår av silverbeläggning och som kan dateras till början av 800-talet. En uppsättning med ca 120 pärlor av olika material, en sax, en kniv och resterna efter ett skrin ingår även i gravinventariet. Spännbucklorna kan användas som tidsangivare när det gäller datering av graven eftersom inget bland de övriga gåvorna motsäger detta (Lindahl 1961:170ff).

Stormän, kungamakt och kyrkan

"... landskapet då, liksom nu, bar rika skördar och att mäktiga storbönder sutto på bördiga släktgårdar" (Arbman 1941:57).

Genom handel, plundring eller tjänstgöring som legosoldater hade nordborna tagit intryck av samhällsorganisation, elitens maktutövande och storslagna byggnadsverk, både kyrkliga och profana, som fanns i de riken som de hade kontakt med. De hade sett den rikedom och prakt som de styrande omgav sig med (Hagerman 1996:57ff). En mängd runstenar, i västra Östergötland, berättar också om dessa färder i väster- och österled (se nedan). Hagerman skriver t ex att: i de kristna rikena hävdade kyrkan "... att härskaren måste få den personliga kvaliteten att utöva makt, själva »kungligheten«, av Gud". På så sätt erhöll kungen "ett gudomligt mandat" (a a:62).

Att det fanns fixering kring makt vittnar de många fornnordiska orden för maktutövare och härskare om. Sawyer räknar upp knappt 20 uttryck i en förteckning som han ändå menar inte är fullständig (Sawyer 1985:63f).

Under 900-talets senare del antog den danske kungen Harald Blåtand kristendomen och som enligt egen utsago också "... vann hela Danmark och Norge och gjorde danerna kristna" (Runsten i Jelling). Här stod grunden till ett starkt sammanhållet rike som under kommande generationer med Sven Tveskägg och Knut den store vidgades. Knut som till slut skapade ett Nordsjövälde där även England ingick. Som följd av detta fick den danska kungamakten ett oerhört stort anseende i Norden (Duczko 1995:632). De stora danegälderna betalades ut under denna tid efter återkommande påtryckningar av de danskt organiserade härarna. Engelsmännen fick från 990-talets början till 1018 sammanlagt betala ca 97 ton silver (Hagerman 1996:118). De nedgrävda skatterna skvallrar något om detta stora silverflöde och de gälder som togs. På några runstenar omtalas personer som var med på färderna till England, vid Landeryds kyrka står att läsa: "Väring reste stenen efter sin broder Tjälve, den kämpe, som var med Knut" (Ög

111). Runinskriften kan tolkas så att Tjälve var med i de aktioner som företogs mot England under Knut den stores ledning (Stenberger 1971:672).

Mot slutet av 900-talet restes stenar som var sammankopplade med den danska centralmakten och den kungliga sfären. På dessa förekommer persontitlar som thegn och dreng vilka var män som ingick i den kungliga hirden, det lojala följe som kungen omgav sig med. Dessa blev tilldelade landområden, förlänningar, som tecken på uppskattning av deras tjänster. I dessa områden skulle de sedan bevaka de kungliga intressena, en typ av vasallsystem (Randsborg 1980:25-44). Enligt Randsborg tycks det som en del drengar ingått i ett kompanjonskap av en mobil väpnad styrka, "brothers-in-arms". Thegnarna å sin sida tycks ha haft större områden än drengarna om man ser till spridningen av runstenar som nämner thegnar (a a) och av ortnamnet Tegneby (Duczko 1995:634ff). Det har antytts om att Västergötland låg under ett stort danskt inflytande eller kanske rent av herravälde. Detta främst med tanke på närheten till det danska kristna riket (se t e x a a:632; Hagerman 1996:148f). Enligt Hyenstrand finnas det en stark koppling mellan Västergötland och Danmark, bl a med avseende på runstenar, ortnamn, territoriella indelningar och kyrklig konst (1996:72). Han menar att en viktig fråga för forskningen är, i vilken *mån* Västergötland "... kan betraktas som ett danskt "intresseområde" under skedet långt före, under och efter 1000-talet, dvs ingick i ett danskt herravälde" (a a:131f). Det finns också mycket som tyder på att, enligt Hyenstrand (1989:16), grenar av den danska kungaslakten ägde gods och gårdar i Götalandskapen. Om de götiska härskarna under sen vikingatid skulle ha *lytt under dansk överhöghet* (se t e x Duczko 1995; Hagerman 1996:143ff; Hyenstrand 1996), vilket inflytande hade i så fall danskarna i Östergötland?

Duczko (1995:626) menar att det danska inflytandet i Sverige, och då även Östergötland, är synbart dels i det danska "thegn-systemet" samt i en rad förnåma och typiskt danska guldsmeden. Dessa smycken var med största sannolikhet tillverkade av guldsmeder som tillhörde den danska kungliga miljön (a a:649) och användes möjligen som värdighetstecken (Hagerman 1996:149). Smiden av det här slaget finns i Erikstorpskatten (Duczko 1995:654ff). Det finns en spridning av "thegn-stenar" i olika regioner, däribland Västergötland med 17 stenar. Detta har man enligt Duczko tolkat som att de götiska thegnarna lytt under ett danskt herravälde. Dock ska det inte ha funnits någon sådan sten i Östergötland (a a:635f). Men enligt ett översiktsarbete gjort av Erik Brate 1911-18 över Östergötlands runstenar, anges en sten i Sya socken där det nämns om en thegn (Ög 200).

I Östergötland har det funnits resp finns fem Tegnebyar (16 orter är kända i Norden), varav två ligger i västra delen, V Tollstad sn och Älvestad sn, samt ytterligare två strax öster om Stångån (Duczko 1995:639). Dessa ligger, tillsammans med den nämnda stenen (min anm), med en jämn fördelning i landskapet. Detta kan tyda på en medveten planering när det gäller anläggandet av Tegnebyarna. Han menar, enligt sin hypotes, att en östgötsk kungaätt varit lydande under det danska riket (a a:639ff).

I Östergötland förekommer också dreng-stenar (jfr Randsborg 1980) och i den västra delen finns det fem som nämner drengar (Brate 1911-18; Ög 64, Ög 81, Ög 104, Ög 201 och Ög 244). Stenen Ög 244 finns ej hos Brate där hänvisas till Petersson (1982:28). Dessa stenar finns i: Bjälbo sn, Högby sn, Kaga sn, Veta sn och Viby sn. Brate översätter ordet dreng, som enligt runtecknen finns på stenarna, med kämpa. I området strax öster om Stångån finns/ har funnits några stenar som också nämner drengar (Ög 111, som ovan redan är nämnd, och Ög 130, S:t Lars sn). Kan dessa thegnar och drengar i Östergötland varit lydande under den danska kungamaktens "långa arm" ?

Det har varit ganska lite känt om den vikingatida bebyggelsen, möjligen har boplatserna legat på samma platser som de medeltida och de nuvarande gårdarna (Stenberger 1971:804). Nu på senare tid har man dock undersökt ett par platser av stort intresse. På Jylland har man påträffat gårdar som ingått i ett större bykomplex bl a Vorbasse, som har en lång bebyggelsehistoria, och Omgård. På dessa platser har man funnit gårdar som har varit dubbelt så stora som de övriga och dessa har tolkats som stormansgårdar (t ex Christensen 1991:75f; Hårdh 1993:139ff; Randsborg 1980:61ff). Ytterligare några platser med likvärdig bebyggelse har påträffats t ex i Lejre, Jylland. Här undersöktes bl a en stormans hallbyggnad, av s k Trelleborgstyp, som var drygt 48 m lång. På utgrävningsplatsen hittades en mängd fynd bl a rikt ornerade beslag och smyckeuppsättningar. Området kring Lejre är sedan tidigare tämligen väl undersökt, för att knyta an till den elitära miljön, bl a kan nämnas att en 80 m lång skeppsättning utforskats, där det fanns både gravar under och utanför densamma. Vissa var mycket rika på gravgåvor. Även en skatt är hittad i trakten (Christensen 1991).

På ett flertal lokaler har tidiga kyrkobyggnader påträffats i anslutning till vikingatida bebyggelse och då främst i stormannamiljöer. Med anledning härav är det sannolikt att personer i maktställning tog initiativ till uppförandet av kyrkor. Detta kan påvisas med exempel från Jylland där man i bl a Lisbjerg hittade spåren efter ett stor gårdsanläggning med exceptionellt stora byggnader. Den nuvarande tidigmedeltida stenkyrkan, troligtvis med en föregångare uppförd i trä, ligger centralt placerat i det stora gårdskomplexet. Det kan, med tanke på storleken på gården, röra sig om en egendom ägd av kungamakten (Gräslund 1992:134). Vid Tamdrup, Jylland, finns det ett annat exempel på en vikingatida gård i anslutning till en kyrka (a a:134). Ytterligare ett jylländskt prov är ifrån Gødvad, nära Silkeborg, där man har kunnat spåra resterna av en stormannagård. Gården fanns där från mitten av 900-talet till 1000-talets slut och tolkas ha varit upphovet till kyrkouppeförandet på platsen. Även från Själland finns lämningar av liknande företeelse (a a:134f). Ett skånskt exempel finns vid Bjäresjö kyrka nära Ystad. Här har en gårdsanläggning med rötter i vikingatid påträffats (Anglert 1989:224ff; Gräslund 1992:136;). Ett myntfynd på platsen daterar gården till 1000-talets början. Att gården haft ägare av hög status tyder även det övriga fyndmaterialet på, konstaterar Anglert. I Bjäresjö finns också belägg för att en tidigare kyrkobyggnad uppförd i trä funnits på platsen. Här finns även tecken på att stormannaklassen under sen vikingatid var byggherrar till det tidigaste skedet av stenkyrkobyggandet (Anglert 1989:224ff).

Liknande fall torde väl även kunna gälla de tidiga kyrkorna på "slätten".

Av de allra tidigaste träkyrkorna i Sverige finns ingen bevarad (Bonnier 1996:67; Hagerman 1996:193; Kennerstedt 1990:111). Däremot har lämningar av en träkyrka hittats ca 100 m norr om den nuvarande kyrkan i Bjälbo (Kennerstedt 1990:111) och på samma plats hade man tidigare hittat fragment av s k eskilstunakistor. Man kan möjligen, enligt Bonnier (1996:67), genom eskilstunakistornas förekomst spåra de tidiga träkyrkorna. Eskilstunakistor är runstensornerade gravhällar som oftast är gjorda i kalksten eller sandsten. Generellt brukar de dateras till 1000-talets andra hälft (Ersgård 1996:14; Neill & Lundberg 1994:152). De har troligtvis inte fungerat som likkistor utan har stått ovan mark som ett monument över en begravd individ. Sannolikt är de resta över betydande personer från stormannaätter, rimligen med anknytningar till kungamakten. De ville manifesteras sin position och även visa att de anslutit sig till den nya religionen (Neill & Lundberg 1994:158).

Det i särklass mest fyndrika området i Sverige, när det gäller eskilstunakistor, är Östergötland med 26, möjligtvis 28, fyndlokaler. Koncentrationen av dessa fynd finns i den västra delen av

landskapet och vid Hovs kyrka finns den största koncentrationen med fragment efter ca 20 kistor (a a:151,157)

Ytterligare några kyrkor med förekomst av eskilstunakistor kan nämnas bl a Vreta, Högby gamla kyrka, Kaga, S:t Martins kyrka i Skänninge, Rogslösa, Väversunda, Herrestad, V Stenby och S:t Lars kyrka i Linköping m fl.

I Alvastraområdet, V Tollstad sn, hittades i början av seklet en kryptkyrka av Otto Frödin som han sammankopplade med Sverkersätten, en av de ätter som kämpade om makten i Götalandskapen under äldre medeltid. Platsen har sedan dess kallats "Sverkersgården" (Ersgård 1996:12). Frödin påträffade också ett stort antal kristna skelettgravar placerade i östvästlig riktning samt delar av eskilstunakistor. Vid återupptagna undersökningar under 90-talet har man bl a undersökt en mindre yta om 5x5 m på det ställe där Frödin påträffade skelettgravarna. På den relativt lilla ytan hittades inte mindre än 36 individer, alla gravar med en orientering i öst-väst. De olika gravarnas datering har en spridning från 1000-tal till början av 1200-talet och inga fynd indikerar på några gravgåvor (a a:13). Det rör sig alltså om ett helt igenom kristet gravskick. Denna förmodligen mycket stora kyrkogård har anlagts under 1000-talet och representerar möjligen, enligt Ersgård (a a:14), "... det första helt kristna skedet i området". Ersgård tror, med tanke på gravplatsens storlek och den relativt korta användningstiden, att kyrkogården kan ha haft hela Tåkernbygden som upptagningsområde.

"Den kungamakt som kvalitativt förändrades under 1000-och 1100-talen i feodal och statsbärande riktning hade sitt fäste i Götalandskapen", skriver Lindkvist (1988:59). Det var också en kungamakt med en stark relation till den kyrkliga sfären. Kyrkor uppfördes på initiativ av de ledande i samhället och blev "... manifestationer för den världsliga maktens utövare" (a a:27).

Han skriver också att: "Föreställningar om kungamaktens värdighet och funktioner, formspråk och ritualer för den nya statsmaktens bärare hämtades utifrån. Den nya religionen, kristendomen, och dess organisation, kyrkan med skilda och separata institutioner, var från början främmande element, mer eller mindre färdigutvecklade system som infördes, övertogs och anpassades"(a a:12).

Med en allt starkare maktcentrering och ett feodalt utvecklat samhälle med kungamakt, kyrka och aristokrati som jordägare förändrades ekonomin, som från början varit baserad på plundring och handel i början av vikingatiden, till att bli en ekonomi baserad på upptagande av skatter från den egna jordegendomen (a a).

De tidiga romanska kyrkorna på östgötaslätten visar på att här fanns mäktiga ätter som tidigt anammat den nya samhällsordningen och ville visa sin världsliga makt (Bonnier 1996; Kennerstedt 1990). Två kyrkor i Dals härad har visat sig vara de hittills äldsta svenska kyrkorna som daterats med naturvetenskaplig metod (dendrokronologi). Herrestads kyrka har daterats till ca 1112 och Örberga kyrka till ca 1116-17, vid dessa kyrkor finns även eskilstunakistor som kan tyda på att här fanns tidigare träkyrkor (Bonnier 1996:69f). Dessa kan ha uppförts av personer knutna de tidiga kungaätterna (a a:83). Några av de tidiga kyrkorna har i sina äldsta delar daterats till 1120-1150. Dessa dateringar har gjorts på arkitektoniska grunder och bland kyrkorna kan nämnas t ex Vreta, Linköpings domkyrka, Kaga, Heda, och Rogslösa m fl (Kennerstedt 1990:126ff). På östgötaslätten är dock de flesta av kyrkorna byggda någon gång under 1100-talet.

Kristnandet var, enligt Anne-Sofie Gräslund (1992:130), en process som pågick under en lång tid, vilket också har påvisats av Charlotte Fabech (1991). Hon menar att den riktiga

brytningstiden när det gäller förändringen av den religiösa och rituella utövningen i Sydskandinavien skedde redan på 500-talet och inte under vikingatid. Redan då startade en process som så småningom ledde fram till antagandet av den kristna läran. De härskande hade tillskansat sig så mycket makt och inflytande att de kunde "institutionalisera" kultutövningen genom att knyta religionsutövningen till sina egna gårdar. Man frångick alltså den gamla traditionen att utföra kulthandlingar och offer i våtmarker (a a:300). Anledning till detta kan vara kristna influenser från kontinenten dock "... uden at dette indebar en annektering af kristendommen" (a a:292). "Vi må derfor, ved kristendommens indførelse, tale om *kontinuitet* i bebyggelser, personer og pladser for religionsudøvelse, men om *diskontinuitet* i selve religionen" (a a:300).

Runstenar

"Stygg(?) gjorde dessa kummel efter Öjvind, sin son. Han föll österut med Ejvisl. Viking ristade och Grimulv" (Ög 8, Kälvstens kyrka, V Stenby sn). Denna sten är, enligt Jansson (1984:43f), den äldsta stenen i Sverige som omtalar en resa österut. Den är rest, enligt dateringen på inskriften, på 800-talet (a a).

Det anses allmänt att de flesta runstenarna ofta restes vid gravfält, vägar och vid kyrkor. I Sverige restes de från slutet av 900-talet till början på 1100-talet. En stor del av stenarna i västra Östergötland är placerade längs den väg som senare kom att kallas "eriksgatan". De flesta stenarna i landskapet har kristna förtecken. På några runstenar finns resor omtalade, både i öst- och västerled och en del stenar anses vara arvsdokument och/eller uttrycka ägoförhållanden. Runstenarna är sammanställda efter Brate, 1911-18, om inte annat anges. Det finns tre stenar i området som nämner resor österut: Ög 8, V Stenby sn; Ög 81, Högby sn och Ög 94, Väderstad sn.

Sju stenar med uppgift om färder i västerled: Ög 68, Ekeby sn; Ög 81, Högby sn; Ög 83, Högby sn; Ög 103, Kaga sn; Ög 104, Kaga sn; Ög 111, Landeryd sn och Ög 113, S:t Lars sn. Ög 113 med hänvisning till Borna Ahlkvist och Tollin (1994:15,81).

Runstenen Ög 81, Högby sn, omtalar både resa i både öster- och västerled, den har även med ordet dreng.

Tre stycken stenar kan tolkas som arvsdokument och/eller ett ägoförhållande: Ög 82, Högby sn; Ög 94, Väderstad sn och Ög 132, Heda sn.

Runstenen med beteckningen Ög 94 nämner både en resa i österled och är ett arvsdokument eller beskriver ägoförhållande.

De runstenar som omtalar thegn och dreng läs i kapitlet ovan om "Stormän, kungamakt och kyrkan".

Sammanfattning och slutsats

Genom kontakter med bl a kontinenten påverkade kristendomen nordborna långt innan den anammades här. Nordborna var väl medvetna om de nya idéer och influenser som fanns i de kristna rikena utanför Norden. De rika grav- och skattfynden i västra Östergötland speglar att kontakterna varit många och att ett behov statusföremål fanns. Runstenarna bär vittnesbörd om de företagna utlandsfärderna, som antingen var av en vänlig natur eller i ett fientligt uppsåt. Under folkvandringstid sker ett brott när det gäller religionsutövningen, det ledande skiktet av individer i samhället knöt kultutövningen till sina egna gårdar. Detta brott kan sannolikt kopplas till influenser från kristendomen, som dock vid denna tidpunkt inte anammas. De särskilda tecken som tyder på elitär miljö kan ses i de fasta fornlämningarna och även i det fyndmaterial som framkommit. De kriterier som använts vid sammanlänkningen till

centralplatser har varit t ex ädelmetallskatter, rika gravar, importföremål, runstenar, eskilstunakistor, tidiga kyrkor m m. Eftersom dessa kriterier uppfylls, tyder det på att västra Östergötland i hög grad hade en elitär miljö och närvaro.

I de kristna riken som fanns hävdade kyrkan att kungen måste få sin maktbefogenhet, själva kungligheten, av Gud själv. Det var denna "upphöjda" och heliga kungamakt som antagligen lade grunden till det nordiska intresset för kristendomen.

Den danska övergången till kristendomen och ett samlat rike, under en kungamakt, får möjligen även konsekvenser för den tidiga kungamaktens och det feodala samhällets utveckling i Östergötland. En diskussion om ett danskt inflytande i Götalandskapen har sin grund i bl a de runstenar och ortsnamn (Tegneby) som innehåller titlar som thegn och dreng, personer vilka ingått i den kungliga hirden. Dessa individer förlänades med jordegendomar där de skulle tillvara ta de kungliga intressena. Runstenar med dessa titlar finns både i Danmark och i Götalandskapen, detta kan tolkas som en danskt inflytande även i Östergötland.

Stormannaätterna såg den ekonomiska och politiska möjligheten i kyrkan samtidigt som kyrkan drog nytta av aristokratins ledande ställning i samhället. Kyrkor började att uppföras av stormannaätter och av kungamakten och de ville på så sätt monumentalt manifesteras sin sociala ställning och sin världsliga makt samt visa ett erkännande av kristendomen. Vid arkeologiska undersökningar bl a i både Sverige och Danmark har man kunnat knyta tidiga kyrkor till vikingatida bebyggelse. Det är högst sannolikt att sådana förhållanden även råder på östgötaslätten.

En annan typ av manifestation är de s k eskilstunakistorna. Dessa kan vara ett tecken på att tidiga träkyrkor funnits på de platser där de påträffas. Östergötland är det landskap i Sverige som har den största frekvensen av eskilstunakistor, med en stor koncentration till den västra delen. Det finns många tidiga romanska kyrkorna på östgötaslätten och två av dem är de hittills äldsta svenska kyrkor som daterats på naturvetenskaplig grund.

Kampen om makt, prestige och kyrkans gunst fortsatte under många hundra år, men det är en helt annan historia.

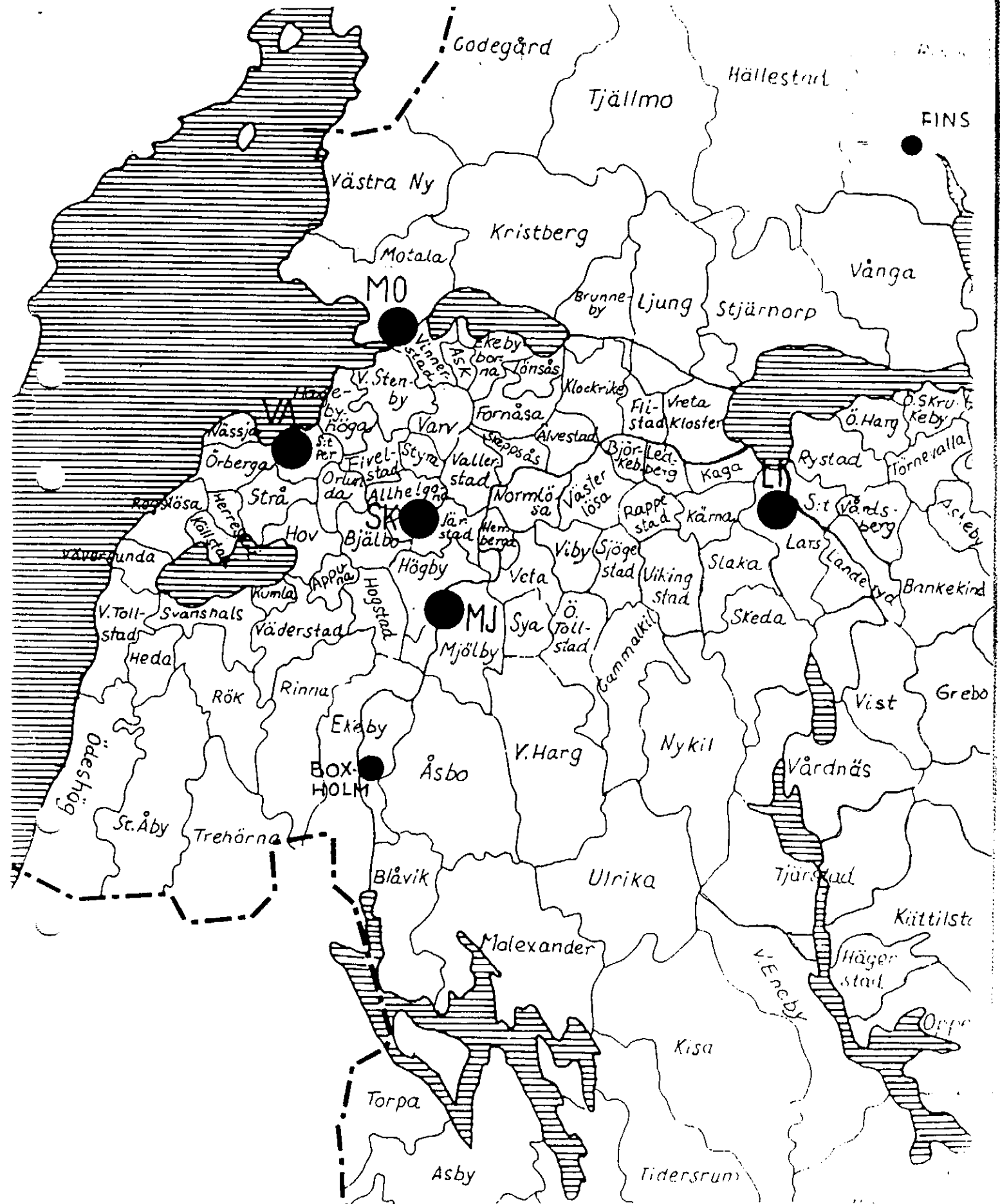
Referenser

- Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. Ingår i: Andersson, H. & Anglert, M. (red.) *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm
- Arbman, H. 1941. Östgötska storbondegravar från 700-talet e. Kr. *Östergötlands fornminnes- och museiförenings meddelanden 1939-1941*.
- Arbman, H. 1957. *Östgötar. Från urtid till Birgitta*. Östgöta nation i Lund. Malmö
- Arne, T. J. 1932. Ein bemerkenswerter Fund in Östergötland. *Acta Archaeologica III*.
- Bonnier, A.-C. 1996. Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkor. Ingår i: Mörkfors, G. & Olsson, A. (red.) *Kyrka i bruk*. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum. Linköping
- Borna Ahlkvist, H. & Tollin, C. 1994. *Kring Stång. En kulturgeografisk utvärdering byggd på äldre lantmäteriakter och historiska kartöverlägg*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 7. Linköping
- Brate, E. 1911-18. *Östergötlands runinskrifter. Granskade och tolkade*. Stockholm
- Burenhult, G. 1991. *Arkeologi i Sverige 3. Samhällsbyggare och handelsmän*. (2:a rev. uppl.) Höganäs
- Christensen, T. 1991. *Lejre -syn og sagn*. Roskilde
- Duczko, W. 1995. Kungar, thegnar, Tegnebyar, juveler och silverskatter. Om danskt inflytande i Sverige under senvikingatid. *Tor vol. 27:2, 1995*. Uppsala
- Ersgård, L. 1996. Religionsskiftet som social förändring. Om tidigmedeltida gravskick i Dalarna och Östergötland. Ingår i: Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.) *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövestadbruk den 1-3 december 1995*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 19. Linköping
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiösa ceremonier og regional variation. Ingår i: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Beretning fra 1 nordiske jernalderssymposium på Sandbjerg slot 11-15 april 1989. Jysk arkæologisk selskabs skrifter XXVII. Aarhus
- Forsberg, C. 1968. Östergötlands vikingatida skattfynd. *Tor vol. XII, 1967/68*. Uppsala
- Gräslund, A.-S. 1992. Kultkontinuitet - myt eller verklighet? Om arkeologins möjligheter att belysa problemet. Ingår i: Nilsson, B. (red.) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 1. Uppsala
- Hagberg, U.-E. & Lundborg, L. 1962. *Skattgömmor och fornfynd i Sverige*. Uppsala
- Hagerman, M. 1996. *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*. Stockholm
- Hyenstrand, Å. 1989. *Sverige 989. Makt och herravälde I*. Stockholm Archaeological Reports NR 24. Stockholm
- Hyenstrand, Å. 1996. *Lejonet, draken och korset. Sverige 500 - 1000*. Lund
- Hårdh, B. 1993. *Grunddragen i Nordens förhistoria. Kompendium för ARK 021*. University of Lund. Institute of archaeology. Report series no. 47. Lund
- Jansson, S.B.F. 1984. *Runinskrifter i Sverige*. (3:e uppl.) Uppsala
- Kennerstedt, L. 1990. Östgötaslättnens romanska kyrkor. En översikt. Ingår i: Dahlbäck, G. (red.) *I Heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "västanstång"*. Humanistisk - samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Uppsala
- Larsson, M. 1992. Brons och järnåldersbygd i nytt ljus. Ingår i: Kaliff, A. & Larsson, M. (red.) *En väg med historia. Forntidens östgötar i nytt ljus*. Riksantikvarieämbetet. Byrån för arkeologiska undersökningar. Stockholm

- Lindahl, A. 1961. Nya järnåldersfynd från Östergötland. *Meddelanden från Östergötlands och Linköping stads museum. 1960-1961*. Linköping
- Lindkvist, T. 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Opuscula Historica Upsaliensia. Uppsala.
- Lundqvist, L. 1996. Inledning. Ingår i: Lindeblad, K., Lundqvist, L. & Nielsen, A.-L. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 18. Linköping.
- Malmer, B. & Wiséhn, I. 1982. *Myntfynd från Östergötland*. Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 1. Kungl. Myntkabinettet. Numismatiska institutionen. Stockholm
- Petersson, C.L.A. 1982. *Runstenar i västra Östergötland*. Klockrike
- Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. New York
- Sawyer, P. 1985. *Kungar och vikingar. Norden och Europa 700-1000*. (övers. E. Frykman) Stockholm
- Selinge, K.-G. 1987. Östergötland. Ingår i: Janson, S. & Lundberg, E.B. (red.) *Med arkeologen Sverige runt*. (3:e rev. uppl.). Stockholm
- Stenberger, M. 1971. *Det forntida Sverige*. (2:a uppl.). Stockholm

Otryckta referenser

- Lindeblad, K. & Nielsen, A.-L. Manus. Ingår i: Larsson, L. Z. (ansvarig för utredn.) *Rapport. Arkeologisk utredning, etapp 1. Riksväg 50 Jönköping - Örebro, delen Odeshög - Motala*. Riksantikvarieämbetet, UV-Linköping.
- Nordén, A. 1932. Artikel 3/9 i Norrköpings Tidningar

Västra Östergötlands socknar i början av 1900-talet. Detalj efter Malmer & Wiséhn 1982.